

Статті

Козацька спадщина

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ КОЗАКІВ-НЕКРАСІВЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА: ЙОГО РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ В ІСТОРІЇ КУБАНСЬКОГО КОЗАЦТВА (1708–1712)

Ця стаття присвячена початковому етапу історії козаків-некрасівців та є продовженням циклу публікацій автора стосовно масштабної наукової проблеми – “Козацтво Дону й Північно-Західного Кавказу у взаєминах з мусульманськими державами Причорномор'я” [36-40]. Вже з першого дотику до теми виявилось, що “турецьке зеркало” впливало на формування специфічних характеристик козацтва значно більшою мірою, ніж це зазвичай вважається в історіографії. Наприклад, не випадково бачиться авторові реалізація донськими козаками вже у XVII ст. їх загрозливої для Москви тези про готовність перейти на бік “врагов християнства” Ще в 1626 р. донці, невдоволені утисками з боку Михайла Романова і царської адміністрації Астрахані, заявили, що підуть “в турецького царя землю и учнут жить у турецького царя” [12, *арк.* 336-337]. А наприкінці 1680-х років представники донських старообрядців знову заговорили про те, що “у нас-де свои горше Крыму..., лучше-де ныне крымской, нежели наши цари на Москве”; “если роззорят Крым, то-де и им житья не будет” [22, *с.* 180, 182]. Нам здається, що говорити про пріоритет провокації в цьому вислові не доводиться – що тезу козаки реалізували на практиці в межах двох-трьох поколінь *ще до повстання К. Булавіна*, з часів якого до нас дійшла чи не найбільш гучна заява донців про намір козаків змінити підданство. У травні 1708 р. козаки-булавінці писали кубанським козакам: “А естли царь наш не станет жаловать, как жаловал отцов наших дедов и прадедов, или станет нам на реке какое утеснения чинить, мы Войском от него отложимся и будем милости просить у выпшего творца нашего владыки, а также и у турецького царя” [19, *с.* 464]. Крім того, булавінці намагались налагодити зв'язки через кубанських козаків не лише з турецькою адміністрацією в Ачюеві, але і з самим султаном Ахмедом III, прозоро натякаючи на можливість переходу до турецького підданства.

Наведених свідчень уже досить, аби уточнити висновки дослідників про те, що до Булавінського повстання історія не знала випадків, щоб донські козаки “вмешивали турок в свои отношения с царскими властями и пыгались привлечь их на свою сторону, хотя и в первой половине XVII в. на Дону иногда говорили о возможности своего ухода с “реки” [33, *с.* 261]. Вірогідно, нам ще бракує відомостей, котрі дозволили б говорити, наприклад, про порівняння рівня статусності російського царя і турецького султана в козацькому середовищі, але здається, що сама постановка питання про пошук козаками інших, ніж ніконіанська Росія, векторів тяжіння (персоніфікована, напевне, в особі мусульманських державців), логічно походить від умов перебування донських козаків в середині фронтального простору Дикого Поля. Констатуючи таким чином необхідність студіювання усіх без виключення подій різнобарвної палітри взаємин козаків не лише з Росією, але й з Кримським ханством, Османською імперією, нам вважається можливим виокремити кілька проблемних питань, що мають відношення до перспектив вивчення теми:

- пошук причин масового відходу на Західний Кавказ донських козаків *саме* в другій половині XVII ст.;
- вивчення процесів розвитку відносин козаків з Кримом і Туреччиною в контексті не лише подій внутрішнього російського характеру, але й власних інтересів козаків, наприклад, Дону;
- розгляд характеристик загального й особливого у взаєминах різних козацьких угруповань Кавказу й суміжного з ним Поля до мусульманської присутності в

регіоні, виокремлення архетипів такого відношення й динаміки колективних уявлень козаків про тюрксько-татарський світ і, навпаки, цих “природних” ворогів козацтва про самих козаків;

- дослідження процесу формування соціальних мереж кубанського козацтва, що з'явилося на території Кримського ханства вже на зламі XVII-XVIII ст., не лише з козаками і осійської держави, але й з представниками інших спільнот (соціальних груп) Росії, а також іншими козацькими утвореннями, наприклад, запорозькими козаками;

- визначення ступеня сприйняття чи несприйняття Гіреями й Османами козаків як союзників у боротьбі з Росією;

- обговорення можливості використання концепту “российское казачество” до характеристик козацьких спільнот Кавказу і Поля стосовно, наприклад, подій періоду XVII початку XVIII ст., ґрунтуючись при цьому не стільки навіть на концепті фронтиру, скільки на множині фактів, що суперечать усталеній історіографічній традиції;

- подальші дослідження з типологізації козацьких спільнот, що, зокрема, вже було означено С. М. Маркедоновим [27];

- евристична робота в архівах Турецької Республіки; з належною певністю можна говорити про те, що основний масив джерел, наприклад, з історії донського козацтва XVII ст., що зберігається в архівах Російської Федерації, вже виявлений і уведений до наукового обігу (втім певне виключення стосується того, що залишаються неопублікованими томи “Донских дел”, матеріали яких зберігаються в архіві Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської академії наук) [3]. Маємо наголосити на аксіологічному характерові цієї ремарки, адже архів Кримського ханства майже не зберігся.

Що стосується останньої проблеми, то особливу увагу на неї звернув ще у 2000 р. Б. Боук, котрий вивчав серед інших проблем стан мирних, у т. ч. торговельних, відносин донських козаків з турецьким Азовом [18, с. 752]. Вже наявні певні зміни щодо пошуків нових джерел. Улітку 2007 р. авторові цієї праці трапилося попрацювати у двох найбільших архівах Туреччини – *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* та *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*. Виявлено близько 500 документів XVI-XIX ст., розпочато роботу щодо їх вивчення. Зокрема, виявлені документи з історії раннього козацтва на Дону в XVI ст., стосовно перебування на теренах Османської імперії козаків-некрасівців, їхніх відносин із запорожцями, котрі перебували в Подунав'ї в турецькому підданстві тощо. Вірогідно, вагому цінність для фахівців становить листування турецького Дивану з Кримом другої половини XVII ст., документи з історії Азака XVII ст., участі Кримського ханства у військових кампаніях Османської імперії XVIII ст.

Частина означених вище питань була, зокрема, висвітлена в серії праць автора та інших дослідників, насамперед Б. Боука, В. І. Мільчева, О. Г. Усенко, Н. А. Мінінкова, однак решта потребує додаткового студіювання. Не в останню чергу відповідь на позначені вище проблемизалежить від з'ясування питання про статус перебування козаків на Правобережній Кубані, їх відповідальність за свої антиросійські дії не як втікачів, що уникали підданства стосовно будь-якої держави (у тому числі й Кримського ханства), але навпаки, як людей, котрі цілком усвідомлювали неможливість настільки широких маневрів поза підданства стосовно Гіреїв. По-перше, необхідно зазначити, що поява в межах Кримського ханства (Правобережна Кубань) заgonу донських козаків на чолі з І. Некрасовим та іншими сподвижниками Кіндратія Булавина наприкінці серпня - на початку вересня 1708 р. стала реалізацією плану, що раніше був підготовлений на Дону [36, с. 19-28]. Услід за козаками І. Некрасова, котрі перейшли Дон під Нижнім Чиром на “ногайскую сторону” і пішли далі на Кубань, була вислана погоня. Про необхідність такої писав тайшам Аюкі-хана і усім калмикам князь В. В. Долгорукий, котрий з тим же

питанням звернувся до князя П. П. Хованського. Безпосередніми виконавцями цього наказу стали калмики, однак вони повернулись ні з чим і заявили, що "тех воровских казаков нигде не утнали" [19, с. 330]. Друга черга погоні, що нараховувала 1 000 чоловік, також не мала результату. Доповівши про це в Приказ Казанського двору у вересні 1708 р., князь П. П. Хованський не без підстав і слідом за В. В. Долгоруким зазначив: "А знатно, что они ушли на Кубань или на Аграхань" [19, с. 19-28].

Утім, аналізуючи події, що передували переходу козаками Дону, нас здивувала одна обставина. Адже разом із боєздатними чоловіками, що, мовляв (у світлі традиційного в історіографії трактування цього сюжету), рухалися на допомогу "есауловцям", котрі перебували в облозі, були і члени їхніх родин, а також майно. Чи могло це й справді мати на меті допомогу, з огляду на невідворотне зіткнення з царськими карателями? Відповідь, безумовно, буде негативною; кілька років тому ми вже висловлювали таке міркування. Тоді висловимо ще й таке міркування: чи не був Нижній Чир останнім (чи близьким до того) місцем збору всіх козаків, відповідно й їх родин, котрі поспіль мали намір втікати на Кубань, однак не йти на допомогу обложеному Єсаулівському містечку? На початку вересня 1708 р. кн. П. А. Хованський доповів у Розряд про те, що раніше І. Некрасов розсилав листи до верхових козацьких містечок про необхідність збору в Паншині на Успіння, "а хочет итить з Дону, а куды подлинно, о том не ведает" [19, с. 324].

Ґрунтовність задуму К. А. Булавіна про переселення швидше за все на Кубань [19, с. 270], реалізованого Ігнатом Некрасовим, підтверджується аналізом характеристик ще одного загону повстанців, що мали сутичку з карателями 23 серпня 1708 р. поблизу Паншиного містечка. Виявляється, що разом з козаками знаходилися тоді й члени їхніх родин, а також обоз "с полторы тысячи телег", не рахуючи 8 залізних і мідних гармат. Під час допитів полонених козаків з'ясувалося, що "те воровские казаки шли ис Паншина в собрание в Голубые к вору к Ёгнашке Некрасову" [19, с. 330]. Розгром цього загону донських козаків спричинив припвидшений відхід угруповання самого І. Некрасова з Голубінського містечка униз по Дону, переправу на "ногайскую сторону" і наступний його прихід на Правобережну Кубань. Швидше за все, події розгорталися наступним чином. На Кубань слід було дійти за будь-яку ціну; багатьом сотням козацьких сімей вдалося врятуватися; жоден із впливових сподвижників К. А. Булавіна та інших ватажків повстанців - ані І. Некрасов, І. Павлов, І. Лоскут чи С. Безпалій - не були схоплені переслідувачами. Таким чином, слід вважати, що ця подія як наслідок поразки повстання відбулася б за будь-яких умов. До того ж є всі підстави розглядати її спланований вихід, адже козаки йшли з сім'ями, в кількості "2 000 человек, з женами и з детьми, оставя тягости и побросав свою пожитки" [19, с. 327]. Важливим є й те, що вже тоді, наприкінці серпня 1708 р., як зазначив бригадир Ф. В. Шидловський, на Кубань пішли жінки підданих репресіям черкаських козаків [19, с. 344]. До речі, російський уряд і сам Петро допускали вірогідність саме такого розгортання подій. На думку Н. С. Чаєва, ще в травні 1708 р. царат був готовий піти на поступки К. А. Булавіну, побоюючись його "отложения" до султанської Турції. Невипадково російський посол у Туреччині П. А. Толстой, як видно з доповіді Г. І. Головкина цареві у червні 1708 р., отримав інструкцію з повідомлення про події на Дону з приписом: "ежели то у Порты отзовется, то б он то старался уничтоживать, и с прилежанием тамо у турков предусматривать, не будет ли от него Булавина какой к Порте или татаром подсылки, или их ко оному склонности" [19, с. 256].

По-друге, підкреслимо, що гарантій безпеки ніхто тоді козакам дати не міг, починаючи від кримського хана Каплана Гірея й закінчуючи "старыми" кубанськими козаками, в недалекому минулому - також вихідцями з Дону [17, с. 30-38; 30, с. 26-46; 44, с. 63-77]. Приблизно в таких самих умовах опинилися й запорозькі козаки, що перейшли на бік Криму в 1709 р. Як слушно зауважує знавець цієї проблеми В. І. Мільчев, особливої

радості стосовно появи цих неочікуваних візитерів не мали тоді ані Порта, ані уряд Кримського ханства, адже ця несанкціонована акція тягла за собою зовнішньополітичні ускладнення з Росією і таке інше [24, с. 588]. Обережність Порти простежується за змістом гнівного звинувачення Петром I запорожців у зраді, за те, що вони "посылали от себя к хану Крымскому несколько кратно, прося его дабы принял их в подданство... Хан того их Запорожцев прошения не исполнил, а писал... к Салтанову Величеству Турскому [и] в том их Запорожцев злом намерении по указу Его... отказано и к Хану о том указ от него послан, дабы отнюдь их не принимал" [32, № 2233]. Дійсно, Росія і Туреччина були пов'язані відповідними зобов'язаннями згідно з Константинопольським мирним договором. Доцільно також згадати слова Сейіда-Мухамеда Різи про те, що вчинок Каплан-Гірея стосовно донських козаків І. Некрасова став однією з причин його детронізації у 1708 р. [35, с. 12].

Тож ступінь ризику перебування на території кубанських володінь хана для козаків був досить високим. Це ще раз підкреслює гостроту подій, що трохи раніше відбувалися на Дону, міру непримиренності обох сторін. Доречі, сам факт оквернення тіла загиблого К. А. Булавина, що здійснено за наказом Петра I, може бути інтерпретований як максимальна розправа над ворогом, адже з погляду царя було б "разумно" позбавити упокоєння душу ворога, розчленувавши його тіло. На думку сучасного дослідника А. А. Буличова, способи страти-поховання (поруч зі спаленням, утопленням у водній стихії тощо) символічно тлумачились з позицій вчинення з тілами страчених як з проклятими небіжчиками, нечестивими або "зложними" покійниками, приреченими на вічні потойбічні страждання [20, с. 43-44 *та ін.*]. Здається, це тонке спостереження вченого про свідоме впровадження царськими карателями "водяной казни" *etc.* з метою приречення повсталих козаків на одвічні муки, уготовані "зложным покойникам", потребує на уважне вивчення. Привертає увагу і той факт, що після здобуття Єсаулова містечка князь В. В. Долгорукий наказав четвертувати і посадити "на колье" саме похідного отамана повстанців, а також ще двох "старцов роскольчиков" [19, с. 327].

Не менш уважно (з тією ж парадигмою) слід розглянути протистояння, що мало місце між тими донськими козаками, котрі були витіснені на Кавказ, й тими козаками, що лишилися на Дону наприкінці XVIII ст. Напруження пристрастей тоді було таким, що козаки-"изменники" з дивовижною впертістю вбивали царських посланців; справа дійшла до того, що "верные" донські козаки відмовлялися виконувати царські накази про передачу, наприклад, астраханським козакам грамоти з привабливими пропозиціями. Привертає увагу спосіб поховання козаками Кавказу вбитих ними "недругов" - *утоплення трупу у воді*. Так, у 1689 р. кумські козаки вбили й *кинули у воду* тіло представника Війська Донського С. Безпалого, відрядженого Ф. Мінаєвим для їх умовляння [26, с. 8]. У 1690 р. ті ж козаки, витіснені з Дону наприкінці 1680-х років, захопили в полон чергових посланців, услід за чим "побили их дрючем и тела исполнителей долга службы побросали в воду" [26, с. 9]. Наша робоча гіпотеза полягає в тому, що і в даному випадку вірогідний зв'язок з культом "закладених небіжчиків", оскільки померлих неприродною смертю "мать сыра-земля" відмовлялася приймати. За деякими уявленнями східних слов'ян, на дні водойми перебувало пекло, та й взагалі вода - це та стихія, за допомогою якої можна спровадити небіжчика на той світ. Таким чином, подібне "піклування" про душі "зложных покойников" ще раз засвідчує *про психічне напруження* в середовищі козаків-нонконформістів. Аналогічне ставлення до водної стихії як до *ненормального* місця погребіння знаходимо у фольклорі козаків-некрасівців, а саме в описанні подій, пов'язаних із переслідуванням їх російським військом (інша справа, що можна сперечатися стосовно місця цих подій - Кубань чи Дон). Здається, дослідники не звертали уваги на дане свідчення: "Шли так-то до Черного моря по плавням, по камышам... Если дите какое заплачет, то матери приказывали бросить дите в воду. Женщины не хотели того делать, закрывали рты младенцам, а они задыхались, умирали, так мертвых

младенцев и несли с собою" (курсив мій. – Д. С.) [43, с. 160].

Адаптація козаків-некрасівців розпочалася, безперечно, з подолання психофізичних наслідків того шокового, слід гадати, для них переходу на Кубань, зважаючи при цьому на гостру необхідність знайти сховище для захисту – насамперед дітям і жінкам. Події та обставини цього процесу – малорозроблений аспект вивчення історії формування кубанського козацтва на території Кримського ханства в XVIII ст. Увесь корпус матеріалів, котрий зараз мають дослідники, дозволяє стверджувати, що свій вибір козаків І. Некрасова зробили дуже швидко та добровільно, гадається, не без участі (впливу) перших кубанських козаків, які здобули собі захист і покровительство з боку Гіреїв у кінці XVII ст. Автор раніше зазначав про тимчасове перебування угруповання І. Некрасова в Закубанні приблизно до початку 1712 р., коли, наприклад, І. А. Толстой писав на основі оперативних даних про те, що "воры и изменники Игнашка Некрасов с товарищи и доньне живут за Кубанью близ Черкес в юрте Аллавата мурзы" [11, арк. 15 зв.]. Нові дані дозволяють уточнити локалізацію цього району, що допоможе дослідникам у розв'язанні низки питань, пов'язаних із вивченням адаптаційних практик козаків на території Кримського ханства, їх ставлення до можливості свого безпечного перебування в регіоні. Про ідеалізацію стосунків з ногайцями говорити не доводиться – так, один козак, присланий з Кубані від вора Некрасова, свідчив, що "хотят их Кубанские владельцы выслать вон" [5, арк. 24]. А в матеріалах допитів некрасівських козаків, наприклад, за жовтень 1710 р., є дані про хитке становище на Кубані прибічників І. Некрасова, що перебувають "во власти крымского хана" [5, арк. 23].

Отже, за уточненими даними (насамперед за працями В. Н. Сокурова [42, с. 48-64]) можна вважати, що Аллават-мурза – це Аллакуват-Семіз (Товстий), закубанський ногайський князь Ураківської гілки нащадків Касая (Малі ногаї), внук Хорашая Уракова, і юрт цієї частини ногайців ще в XVII ст. перебували на лівому березі Кубані біля р. Лаби. На початку XVIII ст. він був лідером наврузівців, яких учені навіть другої половини XVIII ст. локалізували "по левой стороне Кубани при реке Лабе" (Й. Георгі, 1799 р.). Про це ж свідчать архівні документи: ще в 1762 р. керівництво Війська Донського, аналізуючи тодішню ситуацію на Кубані, згадало про аули, що кочують угорі по Лабі і яких називають "Наврюз Улу" [1, арк. 223]. Тим більш важливо, що саме татарам Казієвого улусу хан наказав допомогти першим кубанським козакам побудувати містечко в межиріччі Кубані та Лаби [17, с. 30-38]. Отже, можна впевнено говорити, що угруповання І. Некрасова перебувало в районі історичного проживання перших спільнот кубанських козаків, вихідців із Дону. Як відомо, останні на той час у тих місцях уже не проживали, оскільки більшість з них спочатку переселилася в Копил, а потім у Тамань. Шлях некрасівців, швидше за все, саме до цього містечка, є ще одним, щоправда, непрямим, підтвердженням висновків автора [36] стосовно близькості земляцьких (релігійних?) зв'язків козаків І. Некрасова та "старых" кубанських козаків, які, до речі, в 1709 р. прохали кримського хана не видавати Росії цих "новых" козаків. У будь-якому випадку, Ігнат Некрасов знайшов для свого загону найбезпечніше місце – на краю Кримського ханства, у землях наврузівців, хоча деякі з них були невдоволені черговою появою козаків.

Звідти І. Некрасов і його прибічники розгорнули масштабну агітаційну роботу серед козаків стосовно їхнього переселення з Дону на Кубань. Крім того, стратегічні переваги місця перебування козаків дозволили уникнути загострення ситуації щодо можливої їх видачі Девлет-Гіреєм II, який заявив російському посланцю Василю Блеклому: "... что-де мне отдать, чево у меня нет. Я-де ему (Некрасову. – Д. С.) отказал и указ послал, чтоб он в Крыме и на Кубане не был, откуда и как пришел, так бы и ушел" [11, арк. 13]. У грудні 1708 р. П. А. Толстой отримав звістку від свого брата І. А. Толстого, який був послом у Туреччині, проте, що "кубанцы" прийняли І. Некрасова. Останній, як свідчать документи, "непрестанно посылает от себя на море и к Азову и под азовские городки для воровства

явно..." [9, арк. 470 зб.]. Тоді ж, наприклад, некрасівці пограбували на морі (Азовському?) робітних людей, взявши декого з них у полон. Невипадковим є факт, що вже восени 1708 р. Некрасов почав засилати на Дон своїх посланців, "прельцавших" тамтешніх козаків переселитися на Кубань. Крім того, навряд чи можна говорити про безпечність запорозьких козаків, які навесні 1711 р. вирішили відправитися не лише "по разным городам", але й "до вора Некрасова" [21, с. 104], з козаками якого вони не один раз зустрічались в Україні. Некрасівцям, безперечно, не було ніякого сенсу обманювати ні цих, ні інших козаків, оскільки небезпека їх видачі Росії до того часу помітно знизилась. При цьому вони розпочали освоювати на Кубані нові ресурси - наприклад, будують човни. У матеріалах допитів від 12 липня 1711 р. грека-втікача (з турецького флоту, що знаходився під Азовом) зазначалося: "с Кубани-де хотели быть от Некрасова 50 лодок, только при нем (флоте. - Д. С.) еще не бывали" [21, с. 269].

Перші роки перебування козаків-некрасівців на Кубані були вражаючими з огляду на те, що російська влада виявляла серйозне занепокоєння можливим продовженням "Булавинщини" уже на землях, підвладних хану. У канцеляриях, зокрема, казанського й астраханського губернатора П. М. Апраксіна, зособливою старанністю збирали свідчення про діяльність некрасівських емісарів на Дону, їм сприймали як таку, що спрямовувалася "для возмущения и наговору чтоб привлечь и других к тамошним вора побегать на Кубань" [5, арк. 16]. Як відомо з джерел, однією з причин знаменитого Кубанського походу П. М. Апраксіна в 1711р., була потреба захисту від "татарев крымских и кубанских воровских казаков" [5, арк. 8]. Некрасівці досить швидко адаптувалися на новому місці й набули нового соціального досвіду взаємодії з місцевим ногайським населенням, а відтак - віднайшли механізми реалізації з ним договірних відносин. Про це свідчить, наприклад, той факт, що невдовзі після своєї появи на Кубані козаки-некрасівці почали далеченько відходити від своїх помешкань, утім наявний і той факт, що вони йшли з Дону зі своїми сім'ями [36, с. 22-23].

Досить швидко козаки зав'язали договірні стосунки з Девлет-Гіреєм II. Під час російсько-турецької війни 1710-1711 рр. (остаточно, втім, Росія й Турція "замирилися" лише за договором 1713 р.) козаки-некрасівці, витіснивши в особі Некрасова та його прибічників "старых" козаків Кубані, взяли в ній активну участь на боці Криму. Так, зі свідчень полоненого запорожця Л. Васильєва в Бахмутській воєводській канцелярії (жовтень 1712 р.) видно, що "Сечь де ныне стоит в урочище Кардашине, от Крыма в одном дне конем. Кошевым состоит вор Костя Гердеенко, а при нем же и казаки донские обретаюца, кои купно с Некрасовым ушли..." [8, арк. 87 зб.-88]. Під час походів на Україну та інші російські землі некрасівці, звісно, брали полонених. Сам факт участі некрасівців у розподілі полонених також наводить на думку про стабілізацію їх становища на Кубані. Подібна, напевне, історія сталася в 1711 р. За свідченнями мешканця с. Леонтійов і Буєрами (за 50-60 верст від Трійцького), некрасівські козаки, діючи в союзі з кубанськими татарами, сплюндрували та спалили село, де "полон, в том числе и ево, Ивана, взяли ж и привезли на Кубань и rozdělili по разным аулам, а иных продали туркам на каторги" [6, арк. 374]. Не менш активно козаки-некрасівці діяли і в інших напрямках. Так, у 1713 р. спійманий козак-запорожець заявив на допиті в Полтаві, що ще в 1711 р. некрасівці брали участь у спільному поході "кубанской орды" та ними, запорожцями, на р. Куму, де й стояли під п'ятьма містами. Звідти кримці та некрасівці, яких очолював сам І. Некрасов, вирушили під Азов [2, арк. 1]. Особливу увагу слід приділити унікальному свідцтву, що підтверджує опосередковану роль Османів у процесах подальшої адаптації козаків-некрасівців на території Кримського ханства. Мова йде про донесення генерал-майора Шидловського від 28 січня 1711 р., адресованого Ф. М. Апраксіну: "А все ведомости доносятся в Киев что на наши полки Некрасов с ордою будет, так намерены не только наши полки, чтоб весь и Белгородский разряд разорить и выжечь; перед султаном так обещал учинить (тобто Ігнатій Некрасов. - Д. С.), за что многий презент получил" [21, с. 40].

Таким чином, можна стверджувати, що саме на ранньому етапі перебування козаків-некрасівців на Кубані (1708-1712) формуються підвалини їх відносин з місцевим ногайським населенням, правлячиму в Криму домом Гіреїв, султанами Турції, "старыми" кубанськими козаками, а також основа для сакралізації в майбутньому особистості Ігнатія Некрасова, який, напевно, став першим отаманом об'єднаного Кубанського (ханського) козачого війська. Цікаво в майбутньому простежити біографію самого Ігнатія Некрасова, витоки нонконформізму якого по відношенню до багатьох учасників сучасних йому подій, що представляють Росію, зароджуються в кінці XVII ст., під час "религиозных войн" на Дону. За оперативними зібраними даними (травень 1708 р.). Ігнатій Некрасов був рядовим козаком у місті Голубі "и в воровском замысле с Костыкою, которой напред сего ушол на Аграхань для воровства ж и бунту, был же" [31, с. 725]. У джерелах кінця XVII ст. є згадки про декількох Костянтинів (Костеях), що правда, козаків кумських, від яких, утім, частково "питалась" людьми община козаків на р. Аграхані. Можливо, що в даному випадку (мова про травневі свідчення козака С. Кульбаки в 1708 р.) йдеться про відголоски подій, що сталися восени 1691 р. Тоді кавказькі козаки на чолі з отаманом С. Жмурою напали на донські містечка, таким чином закликаючи їх переселитися до Аграхані: "Нам тут на реке Аграхани жить не тесно. К нам милость кажут басурманы лучше вас православных христиан" [17, с. 32-38].

Проте доля визначила Некрасову залишитися на Кавказі кількома роками пізніше, а тоді – "во время азовского походу он... принес вина, за что по прощенью и наказанье ему учинено" [31, с. 125]. У результаті, проживаючи на території Кримського ханства, Некрасов не раз очолював своїх козаків для участі у воєнних кампаніях Гіреїв, здобув славу таланитого отамана, характеристики якого суттєво відрізнялися від людей ординарного світу. Сакралізація образу І. Некрасова (надання йому рис чародія, людини, що чудесним чином вислизала від найманих убивць і взагалі провокуючої майбутнє тощо [43, с. 153, 156 та ін.]) розвивалась на тих же засадах, як це відбувалося з особистостями інших відомих отаманів – С. Разіна, О. Пугачова, також пов'язаних з практикою чаклунства, спілкування з нечистою [34, с. 374]. Та Некрасову історична пам'ять козаків відвела особливе місце – з огляду на його непересічну роль у спасінні, а, отже, новому початку життя на Кубані некрасівської общини, тобто оцінюючи його, по суті, як *демиурга й першопредка*. Міфологічна свідомість у вигідному світлі трактує навіть такий святотатственный крок отамана, як постріл у корогу із зображенням хреста, відливання гармат і куль із хрестів та дзвонів [43, с. 152-153, 164-165 та ін.].

Безперечно, мотивація такого сприйняття лежала й у світі профанному, наприклад, реальних подій, пов'язаних з *постійною* удачливістю отамана. По-перше, як уже відомо, Петру I так і не вдалося домогтися від кримського хана й султана Ахмета III особистої видачі І. Некрасова (звісно, разом з його козаками), причому персональна спрямованість запиту Росії очевидна [36, с. 81-82]. Зішлось лише на один документ (а виявлено їх більше), а саме, на слова царського посланця В. Блеклого, сказані ним під час бесіди з візиром Кримського двору в 1709 р.: "... когда же ханова светлость не показал такой любви к стороне царского величества, чтоб ево, вора (Некрасова. – Д. С.) отдать явно со всеми, и чтоб отдать ево одного, хотя с небольшими людьми (курсив мій. – Д. С.), а остальных до указу одержать" [11, арк. 7]. У подальшому безпека нависла над кубанськими козаками в період тимчасового панування на Кубані Бахти-Гірея, що вирішив віддати в 1714 р. калмицькому правителю Чаптержапу всіх некрасівських козаків разом із дружинами та дітьми, які потрапили було в полон – "только-де он сам Некрасов с легкими людьми с сорокью ушел в горы..." [10, арк. 1 зв.]. Бувало, що отаман у полон потрапляв – наприклад, під час одного із походів з татарами на кабардинців він був поранений і полонений; а спасли його тоді гребінські козаки, такі ж старовірці, як і некрасівці [26, с. 28].

Подібні факти зустрічаються і в майбутньому, набуваючи символічної рефлексії в історичних переказах некрасівських козаків, які, без сумніву, починають створюватися

вже на території Кримського ханства. Підкреслимо, що в контексті описаних подій логічно очікувати знахідок в архівах документальних підтверджень фактам підсилення до І. Некрасова найнятих вбивць, що також зустрічаються в некрасівському фольклорі [43, с. 155]. Беручи до уваги наявність суперечливих (до моменту, коли козаки пішли з Дону) принципів відношення донських козаків до отаманської влади, можна говорити про деякі “ненормальності” процесу описаної вище сакралізації. Недаремно М. А. Риблова пише, що “любая избыточность воспринимается традиционным сообществом как угроза его существованию (за счет нарушения некой всеобщей нормы), а обладатели избыточного богатства, споры. Удачи - как вампиры, заедающее чужое (избыток может быть только частью доли другого)” [34, с. 377]. З іншого боку, можна констатувати, що сакралізація образу особистості І. Некрасова мала характер “разового применения” – вона не була перенесена, наприклад, на його сина Михайла або інших отаманів Кубанського (ханського) козацького війська. У будь-якому випадку, І. Некрасов ще за свого життя набув в очах творців та носіїв даної культурної традиції високого соціального статусу й визнання. Про нього знали не лише кримські хани, але, можливо, і турецькі султани.

Щодо останніх, то можна навести низку свідчень учених щодо безперервної уваги Османів та представників турецької адміністрації в Причорномор'ї до цієї групи козацтва, що здобула по відношенню до себе багаторічне лояльне й навіть турботливе ставлення правлячих кримських ханів. Так, іще в 1711 р., за даними А. Д. Бачинського, султанський уряд пропонував кубанським козакам перебувати в межах Османської імперії [16, с. 9]. Приблизно в середині XVIII ст. (до 1753 р.) султанська воля допомогла козакам вирішити питання зі священником. Вони звернулися до Стамбулу із клопотанням, аби султан наказав кримському архієпископу Гедеону рукопокласти в архієрейський сан козацького “кандидата” монаха Феодосія. Той спершу відмовився, однак згодом, побоюючись насильства стосовно себе з боку турецького паші та яничар, погодився [28, с. 471]. У автора даної статті немає жодного сумніву стосовно того, що некрасівці чудово знали про таке своєрідне до себе ставлення. Проте, зовсім не побоюючись, вони знову і знову зверталися до султана з проханнями. Характерна для даної парадигми відношень козаків з верховною владою Османської імперії історія сталася в Стамбулі в 1755 р. Тоді купець із Малоросії І. Васильєв зустрів у гостях в іншого купця Є. Пирожникова кубанських козаків. Ті прибули з листом до султана [14, арк. 2] і прохали Пирожникова перекласти його на грецьку мову. Російські “доброхоты”, сам Васильєв та його брат-священник стали відмовляти козаків від цього кроку, обіцяючи всепрощення Єлизавети Петрівни. У результаті козаки ніби погодилися, вирішивши, однак, “для полезнейшего им совета, и от всего Кубанского войска (курсив мій. – Д. С.) согласия и в том подтверждения ехать в Кубань” [14, арк. 2 зв.]. Разом з тим зазначимо, що дане свідоцтво є ще одним безперечним доказом існування в козаків Кримського ханства військової організації [36, с. 38–41].

Іще більш “личностные” стосунки пов'язували кубанських козаків-некрасівців з ханською династією Гіреїв, підданими яких козаки й були. Характерно, що ще “старые” кубанські козаки мали можливість безпосередньо звертатися до хана у випадку пригноблення їх кубанськими ногайцями чи місцевою адміністрацією, завжди отримуючи бажаний для себе результат [17, с. 35 *та ін.*]. Некрасівці також вибрали для себе шлях вірнопідданчого ставлення до правлячих ханів. Саме це у числі інших підстав і визначило їхню масову участь у воєнних кампаніях кримського ханства, а не “зипунских”, злодійських, тобто несанкціонованих, нападах на окраїни Росії, розправою і царям. Очевидно, що хани тримали некрасівців на винятковому положенні і козаки це чудово розуміли, аж ніяк, проте, не зловживаючи таким станом відносин з Гіреями (при цьому товариство казанських козаків монолітним назвати не можна – наприклад, з приводу питання про повернення в Росію). Так, в 1756 р. некрасівці відрядили своїх

посланців у Крим до нового хана Хакім-Гірея, скаржачись на утиски горських народів і прохаючи переселити їх у Крим [4, арк. 312 зв.]. Переселення це відбулося в 1758р. – хан поселив козаків біля “рибного озера” – Балаклавської бухти [29, с. 28]. Ще раніше, в 1730-х рр., хан Менглі-Гірей відіслав на Кубань свого спецпосланця з пропозицією перейти на проживання до Криму. До речі, саме цей хан тримав при собі, вірогідно, в якості охоронців, сотню некрасівців на чолі з сотником А. Черкесом [45, с. 147]. Так от, некрасівці тоді дозволили собі відмовитися, при цьому заявивши: “Егда с Кубани кубанцы в Крым не пойдут кочевать, то-де и оне некрасовцы в Крым жить не пойдут” [13, арк. 214 зв.]. Нерідкими були випадки, коли некрасівські козаки вирушали у походи, керовані ханами або, що, звичайно, було частіше, іншими родичами хана – причому джерела завжди виділяли цей загін серед інших складових цього війська.

Тому аж ніяк не безсуперечними є висновки С. С. Андрєвої про те, що козаки-некрасівці підкорялися не самому кримському хану (при цьому вона без посилань на джерела занадто загально критикує авторське трактування відносин Гіреїв та козаків, не цілком коректно до того ж посилаючись на текст моєї ж монографії при характеристиці, наприклад, некрасівських прохань про повернення їх у Росію [15, с. 82, 84]), а кубанському сераскеру, точніше, той висновок, який при цьому припускається – з факту підкорення цьому родичу правлячого хана нібито і буде впливати аналіз прав і обов’язків некрасівців на території Кримського ханства [15, с. 82]. Дотримуючись такої логіки, під сумнів можна поставити і саме перебування земель правобережної Кубані у складі ханства, а сераскерів уподібнити феодалним князкам, самостійно правлячим у регіоні без огляду на Крим і турків. Лояльність кубанських сераскерів по відношенню до своїх вінценосних родичів з Криму, звичайно, періодично залишала бажати кращого, але хани ніколи не втрачали можливості швидше розправитися з “ползучей фрондой” сераскерів, що, звичайно, не змінювало загальної розстановки сил у регіоні – верховним сюзереном і ногайців, і козаків, і багатьох інших мешканців Кубані вважався і був правлячий кримський хан. Таким чином, погодитися із точкою зору С. С. Андрєвої не уявляється можливим, оскільки у такому випадку вельми вільної трактовки набуває і сама політична історія Кубані як невід’ємної частини Кримського ханства протягом століть. Один лише приклад: коли на початку 1760-х рр. на Кубані відбулася чергова “замятня”, то “от хана Крымского Калге солтану было такое повеление, что когда пред сим бывшой Кубанским сераскером Багадыр Гирей солтану противных горских народов успокоит и в точное крымскому хану послушание приведет, то... ево... определит по-прежнему кубанским сераскером, а ежели оные противники в послушание не склонятся, то б уже ему Калге Солтану всех кубанских татар аулы для кочевья перевести на крымскую сторону...” [1, арк. 83-83 зв.]. Богадир-Гірей виступив проти волі калги і був розбитий у квітні 1761 р. разом зі своїм “горским войском”

Ще раз хочу підкреслити, що та широта для маневру, якої набули під час організації свого внутрішнього суспільного життя некрасівські козаки вже в 1708 р. (і в наступні роки), була викликана їхнім швидко прийнятим і свідомим рішенням знайти в особі кримських ханів своїх верховних правителів і заступників (при цьому автор ще кілька років тому писав про те, що “оперативний” контроль над життям козаків здійснював сераскер). У противному разі на них чекали постійні переслідування з боку тих же сераскерів, ногайців, турків, а в кінцевому рахунку – розправа та загибель громади. Не менш спірною постає думка, яка, на жаль, без жодних на те історичних підстав і до наших днів зустрічається в історичній літературі, про створення козаками-некрасівцями на Кубані деякої ліберії, “своеобразной республики” – що також вступає в суперечність як з великим корпусом першоджерел, так і з найновішими, найперспективнішими дослідженнями з історії донського козацтва (Н. А. Мінінков, М. А. Риблова, Б. Боук та ін.). Загостреність радянської історіографічної традиції на класовій боротьбі як факторі розвитку історії породила, наприклад, у 1966 р. таке висловлювання, яке

некритично сприйняли деякі сучасні вчені: "Повстанцы (Игната Некрасова. – Д. С.) сумели создать вольную казацкую республику, пусть не на родной земле, пусть в меньших размерах, чем они предполагали, но все же им удалось осуществить свою мечту о казацком государстве с атаманом во главе" [41, с. 202]. Напроти, в процесі вдалої в цілому адаптації некрасівських козаків і у товариство "старых" кубанських козаків, і в житті та гаро-ногайського населення Кримського ханства можна побачити реалізацію принципів "симфонии" між правителями і підданими, коли підданство не сприймається як приниження свободи особистості, коли ця особистість активно про себе заявляє, коли "сопротивление, духовная и социальная активность... определены как важная мера спасения православного и всего православия" [25, с. 4].

Тому в основі принципів "благоденствия" козаків на території Кримського ханства лежали старообрядницький конфесійний активізм, їхня відданість Гіреям і, головне, особиста відповідальність перед Богом за зроблені діяння. Саме все це (у поєднанні з вираженням закономірної реакції ханів на *таку поведінку козаків*) і допомагало громаді козаків виживати і розвиватися. Тому і на Кубані могли бути з повною підставою вимовлені слова, сказані одним з некрасівців уже в Анатолії (сел. Бін-Евле) заїжджому мандрівникові на початку 1860-х рр.: "У какого царя живем... тому и служим, верой и правдой казацкой, по чести, без лжи и измены (виділено мною. – Д.С.)" [23, с. 420].

Джерела та література

1. Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. – КП-38212 / Арх.-223. № 10.
2. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ). – Ф. 905. – Спр. 347.
3. ВР РНБ. – Ф. 917: "Казы-аскерские книги Крымского ханства"
4. Державний архів Астраханської області. – Ф. 394. – Оп. 1. – Спр. 1961.
5. Російський державний архів військово-морського флоту (далі – РДА ВМФ). – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 16.
6. РДА ВМФ. – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 19.
7. РДА ВМФ. – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 28.
8. РДА ВМФ. – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 34.
9. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 89. – Оп. 1. 1708 р. – Спр. 2.
10. РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. 1717 р. – Спр. 4.
11. РДАДА. – Ф. 123. – Оп. 1. 1709 р. – Спр. 1.
12. РДАДА. – Ф. 127. – Оп. 1. 1626 р. – Спр. 1. (документ люб'язно наданий авторові О. В. Кусаїновою).
13. РДАДА. – Ф. 177. – Оп. 1. 1739 р. – Спр. 128.
14. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Спр. 474. – Арк. 2 (документ люб'язно наданий авторові В. І. Мільчевим).
15. Андреева С. С. До питання про перебування козаків-некрасівців під владою Кримського ханства // Козацька спадщина. – Вип. 2. – Нікополь-Дніпропетровськ, 2005. – С. 81-84.
16. Бачинський А. Д. Дунайські некрасівці та задунайські запорожці // Історичне краєзнавство Одещини. – Вип. 6. – Одеса, 1985.
17. Боук Б. К истории первого кубанского казачьего войска: поиски убежища на Северном Кавказе // Восток. – 2001. – № 4. – С. 30-38.
18. Боук Б. Фронтир или пограничье? Роль зыбких границ в истории донского казачества // Социальная организация и обычное право: Мат-лы научной конференции (г. Краснодар, 24-26 августа 2000 г.). – Краснодар, 2001. – С. 147-161.
19. Булавинское восстание. 1707-1708. Сб. док. – М., 1935.
20. Булычев А. А. Между святыми и демонами: Заметки о посмертной судьбе опальных царя Ивана Грозного. – М., 2005. – 304 с.
21. Война с Турциейю 1711 года (Прутская операция) / Изд. А. З. Мышлаевский. – СПб., 1893.
22. Дружинин В. Г. Раскол на Дону в конце XVII столетия. – СПб., 1889. – 335 с.
23. Иванов-Желудков В. [В. И. Кельсиев] Русское село в Малой Азии // Русский вестник. – 1866. – Т. 63 (июнь).

24. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах / Відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 1. – Київ, 2006. – 799 с.
25. Керов В. В. Новый строй личности и новый тип религиозности в старообрядчестве // Липоване: история и культура русских-старообрядцев / Ред.-сост. А. А. Пригарин. – Вып. 2. – Одесса, 2005. – С. 3-8.
26. Короленько П. П. Некрасовские казаки // Известия ОЛИКО. – Вып. 2. – Екатеринодар, 1900. – С. 1-74.
27. Маркедонов С. М. Казачество: единство или многообразие? Проблемы терминологии и типологизации казачьих сообществ // Казачество России: прошлое и настоящее: Сб. науч. ст. – Ростов на/Д., 2006. – С. 7-24.
28. Мельников П. И. Старообрядческие архиереи // Русский вестник. – 1863. – Т.45. – № 6 (июнь).
29. Мильчев В. И. Дискуссия о времени появления некрасовцев в Северо-Западном Причерноморье в свете документов Российского государственного архива древних актов // Липоване: история и культура русских-старообрядцев / Ред.-сост. А. А. Пригарин. – Вып. 2. – Одесса, 2005. – С. 25-30.
30. Мининков Н. А. К истории раскола Русской Православной Церкви (малоизвестный эпизод из прошлого донского казачества) // За строкой учебника истории: Учеб. пос. – Ростов н/Д., 1995. – С. 26-46.
31. Новое о восстании Булавина // Исторический архив. – 1960. – № 6.
32. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – Т. 4 (1700-1712). – СПб., 1830.
33. Пронштейн А. П., Мининков Н. А. Крестьянские войны в России XVII-XVIII вв. и донское казачество. – Ростов на/Д., 1983.
34. Рыблова М. А. Донское братство: казачьи сообщества на Дону в XVI – первой трети XIX века. – Волгоград, 2006. – 544 с.
35. Сейид Мухамед Риза. Ас-себью-с-сейяр фи акбари мулюки татар или Семь планет в известиях о царях татарских (с предисловием профессора М. Казамбека). – Казань, 1832.
36. Сень Д. В. «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»: исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. – конец 1920-х гг.). Изд. 2-е, испр. и доп. – Краснодар, 2002. – 286 с.
37. Сень Д. В. Казаки-старообрядцы на Северном Кавказе: от первых ватаг к ханскому казачьему войску (Некоторые теоретические аспекты оценки роли крымско-османского государственного фактора в становлении и развитии кубанского казачества) // Липоване: история и культура русских-старообрядцев / Ред.-сост. А. А. Пригарин. – Вып. 2. – Одесса, 2005. – С. 9-24.
38. Сень Д. В. Казачество Северо-Западного Кавказа и Дона во взаимоотношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (XVII-XVIII вв.): историографические итоги и перспективы изучения // Социально-экономические, политические и исторические аспекты развития Кубани: К 70-летию со дня образования Краснодарского края и 215-летней годовщине освоения казаками кубанских земель: Мат-лы межрег. научно-практ. конф. XII Адлерские чтения-2007. – Краснодар, 2007. – С. 256-258.
39. Сень Д. В. Кубанское казачество: условия пополнения и развития (К вопросу о генезисе и развитии ранних казачьих сообществ) // Социальная организация и обычное право: Мат-лы научной конференции (г. Краснодар, 24-26 августа 2000 г.). – Краснодар, 2001. – С. 193-214.
40. Сень Д. В. «У какого царя живем, тому и служим...» // Родина. Российский исторический иллюстрированный журнал. – 2004. – № 5. – С. 73-76.
41. Смирнов И. И., Маньков А. Г., Подъяпольская Е. П., Мавродин В. В. Крестьянские войны в России XVII – XVIII вв. – М., 1966.
42. Сокуров В. Н. Канжальская битва 1708 года и ее отражение в кабардинском фольклоре // Актуальные вопросы Кабардино-Балкарской фольклористики и литературоведения. – Нальчик, 1986. – С. 48-64.
43. Тумилевич Ф. В. Сказки и предания казаков-некрасовцев. – Ростов на/Д., 1961. – 271 с.
44. Усенко О. Г. Начальная история Кубанского казачества (1692 – 1708 гг.) // Из архива тверских историков: Сб. научн. труд. – Вып. 2. – Тверь, 2000. – С. 63-77.
45. Фелицын Е. Д. Сборник архивных материалов, относящихся к истории Кубани и Кубанского казачьего войска. – Екатеринодар, 1904.